

ЛЕГІТИМНІСТЬ ВЛАДИ ТА КОНТРОЛЬ НАД НАСИЛЬСТВОМ У ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Яковлева Л. І.,

кандидат політичних наук, доцент,

докторант кафедри регіональної політики та публічного адміністрування

Одеського регіонального інституту державного управління

Національної академії державного управління при Президентіві України

Статтю присвячено дослідженню легітимності влади та контролю над насильством у перехідному суспільстві. Зазначено, що в умовах перехідного суспільства особливої політичної ваги, а відтак і наукової актуальності набуває проблема насильства. Її вирішення пов'язується зі здатністю класу забезпечити легітимність влади. У класичних концепціях легітимності наголошується, що лише держава має монополію на насильство. Проте у перехідному суспільстві до насильства можуть вдаватись і окремі групи та політичні організації з метою збереження влади та власності. Відповідно до неоінституційної теорії така ситуація є характерною ознакою суспільства обмеженого доступу.

Статья посвящена исследованию легитимности власти и контроля над насилем в переходном обществе. Отмечено, что в условиях переходного общества особый политический вес и научную актуальность приобретает проблема насилия. Ее решение связывается со способностью политического класса обеспечить легитимность власти. В классических концепциях легитимности отмечается, что только государство имеет монополию на насилие. Однако в переходном обществе к насилию могут прибегать отдельные группы и политические организации с целью сохранения власти и собственности. Согласно неоинституциональной теории такая ситуация является характерным признаком общества ограниченного доступа.

The article is devoted to the study of the legitimacy of power and control over violence in a transitional society. It is noted, that the problem of violence in a transitional society has a special political weight, and therefore a scientific relevance. The solution of this problem is directly related to the ability of the political class to ensure the legitimacy of power. In classical concepts of legitimacy is stated, that only the state has a monopoly on violence. However, in transitional societies, individual groups and political organizations can also resort the violence to preserve power and property. According to the non-institutional theory, this situation is a hallmark of limited access orders.

Ключові слова: легітимність влади, насильство, перехідне суспільство, контроль над насильством, суспільство відкритого доступу.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

На рівні індивідуальної та колективної (інституціоналізованої) політичної діяльності забезпечення контролю над насильством напряду пов'язується із легітимністю влади. Легітимність, як складний соціальний та політичний феномен, неможливий без взаємної довіри між владою та суспільством. Формування простору довіри – це комунікативний процес, що залежить від ефективності горизонтальної та вертикальної політичної взаємодії.

Дослідження феномена легітимності влади та проблеми контролю над насильством у перехідному суспільстві пострадянського типу є одним із головних завдань вітчизняної політичної науки. Адже пострадянські країни перебувають на етапі, коли майже зруйновано старі (тоталітарні, авторитарні) правила політичної гри, а натомість нові (демократичні) ще не сформовано остаточно. Незважаючи на суттєві, а часом і кардинальні відмінності у траєкторіях розвитку пострадянських країн, спільним для всіх них є «радянська система» як «точка відправлення» у процесі переходу, а для більшості – демократія як декларований бажаний «пункт прибуття». Перехідний період характеризується суперечністю «...між уже здійсненою й навіть політично виоформленою дією, з одного боку, та її соціально-правовим закріпленням у вигляді стабільного суспільного ладу, політичного режиму – з іншого... Цей час суспільно-політичних трансформацій є констеляцією безлічі суперечок між неузаконеним новим та юридично і морально вмираючим старим...» [1].

Актуальність дослідження легітимності обумовлена високою суспільною потребою забезпечити контроль над насильством під час перехідного періоду. Без насильства годі увявити сучасну державну владу, але, якщо у влади зникає легітимність, то державі залишається спиратись лише на насильство.

Саме у мінливих, або ж «скаламучених» (Є. Бистрицький) політичних та економічних умовах переходу відбувається проблематизація легітимності влади, а насильство може вийти з-під контролю держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується зазначена стаття. Дослідження проблеми легітимності у перехідному суспільстві ґрунтується на теорії М. Вебера. Виокремлення та змістовний аналіз німецьким соціологом трьох «чистих» типів легітимності він напряду пов'язує з типами панування (традиційним, харизматичним та раціонально-легальним), насильством та десакралізацією влади [2]. Ідея М. Вебера щодо нерозривного зв'язку між владою та насильством (або загрозою його застосування) критикують Г. Арендт, П. Рікер та інші. Відповідно до їхньої аргументації, коли у влади зникає легітимність вона змушена спиратись на насильство; натомість легітимна влада не потребує насильства, аби їй підкорялись [3]. У другій половині ХХ століття дослідження легітимності розвивалось у процесі виокремлення політологічного дискурсу від юридичного, із подальшим визначенням понять «легальна (законна) влада», «легітимна влада», «легітимація влади».

Сучасний науковий дискурс щодо легітимності має міждисциплінарний характер, у ньому представлено різні підходи до співвідношення влади та насильства, інтенції та сили, політики та управління, легальності та легітимності, публічного та приватного. Йдеться про дослідження В. Беньяміна, Є. Бистрицького, П. Бурдьє, Ю. Габермаса, Д. Істона, Ж. Лакана, М. Фуко, ін.

Відповідно до веберіанської традиції легітимність влади може базуватись на її сакралізації – «священній» владі традиційного або харизматичного панування. У сучасному політичному процесі досить успішно відтворюються моделі легітимації влади, які містять елементи сакрального (мавзолеї, «священні» війни, культове ставлення до історичних фігур та деяких сучасних політичних діячів тощо), апелюють до релігійного досвіду у процесі обґрунтування права на владу. Якщо звернутись до пострадянського простору, то сакралізація влади відзначається піднесенням харизматичних лідерів, хвилею обожнення влади у середньоазійських республіках та актуалізацією проблеми спадковості влади та пошуку наступника в усіх пострадянських країнах. Визначенню сутності процесів сакралізації та десакралізації влади у перехідному суспільстві присвячено праці таких вітчизняних авторів, як Л. Виговський, С. Дацюк, В. Дрешпак, ін. Дослідження сакралізації як складової легітимації влади та насильства у деяких пострадянських країнах представлено у роботах Т. Захарової «Сакралізація влади як фактор політичної трансформації сучасної Росії» [4], Д. Михайлова «Проблема сакралізації влади у соціально-філософському дискурсі» [5], С. Янова «Сакралізація як феномен політичної діяльності» [6], К. Сігалова «Сакралізація влади як іманентна риса російської політико-правової традиції» [7] та ін.

Альтернативою традиційному та харизматичному пануванню є раціонально-легальний тип легітимності влади. Цей тип властивий демократичному суспільству, саме тому П. Розанвалон називає його «демократичною легітимністю» [8]. Демократична легітимність ґрунтується на раціональній аргументації, яка конкретизує позитивне ставлення громадян до влади, їхню згоду підкорятись, виходячи з раціонального демократичного діалогу між суспільством та владою. Щоправда, бюрократична, або технократична влада, яка уособлює раціонально-легальний тип легітимності, часто діє у власних інтересах, а не в інтересах суспільства. Саме тому представники теорії раціонального вибору (Е. Даунс, У. Нісканен, К. Ероу, П. Б'юкенен, ін.) та неоінституціоналісти (Д. Норт, Б. Вайнгест, Дж. Волліс та ін.), виходячи з моделі «економічної раціональності», пропонують переосмислити процес легітимації влади та насильства з точки зору еґотичної поведінки бюрократії в управлінні, громадян під час виборчих кампаній, політичних лідерів та партій, які змагаються у конкурентній боротьбі за окремі сегменти політичного ринку. У сучасному політологічному дискурсі недостатньо уваги приділяється зв'язку між типом легітимності влади та її здатністю контролювати насильство у перехідному суспільстві.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідити легітимність влади та контроль над насильством у перехідному суспільстві пострадянського типу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міркування щодо сутності легітимності влади починаються із її чіткого розмежування з поняттям легальності. У перехідному суспільстві наявні гострі протиріччя між легальністю та легітимністю влади, а процес делегітимації обранців починається практично одразу після завершення виборчих кампаній. Серед причин делегітимації варто відзначити наступне: «Не всі закони можуть оцінюватися населенням як справедливі, нарешті, законно обрана влада у випадку невиконання своїх обіцянок, невдалого економічного курсу, який спричинив різке падіння рівня життя, може втратити довіру з боку суспільства. У цьому випадку спостерігається процес делегітимації влади» [9, с. 200].

Для українського політичного класу, який пережив уже кілька хвиль делегітимації влади (зокрема, у 2004 та 2013-2014 роках), цілком очевидно, що влада може бути легальною, але не легітимною, і навпаки. Проте у процесі переходу так і не вироблено якісно нових критеріїв легітимності.

У перехідному суспільстві пострадянського типу особливої ваги набуває пошук оптимальної моделі обґрунтування (зокрема самообґрунтування) влади. Адже «...посткомунізм як стан «після комуністичного суспільства» може реально спертися лише на попередні традиції та навички псевдолегітимного політичного владарювання. Йдеться про наявний у суспільстві легітимізаційний потенціал – ті ідеологічні побудови, рівень саморозуміння особи, загальні цінності, що є життєвим конгломератом найрізноманітніших засад легітимізації посткомуністичної влади та новітнього політичного режиму» [1].

В «Оксфордському політичному словнику» також особлива увага звертається на відмінності між законністю влади (легальність) та її легітимністю (прийнятність для громадян, самовиправдання влади тощо): «Легітимність – прийнятність властивих певній державі процедур ухвалення й запровадження законів для підданих цієї держави... Легітимність, наголошував Вебер, лежить в основі найреальніших відмінностей між способами здійснення влади. Кожна влада вочевидь потребує певного самовиправдання. Є три широкі підстави здійснення влади, і спираються вони на традицію, харизму, раціональний юридичний авторитет: переконаність у законності запровадження правил і праві тих, хто має владу, віддавати накази» [10, с. 356].

Легітимність визначається як ставлення громадян до влади, яке може змінюватись у часі залежно від багатьох факторів. Тому легітимність влади, на відміну від її легальності, є досить мінливим феноменом. «Легітимність можна визначити як стан влади, коли вона визнається більшістю народу законною й справедливою... Легітимність влади означає згоду народу з владою, коли він добровільно визнає її право приймати рішення, які мають виконуватися. Чим нижчий рівень легітимності, тим частіше влада буде спиратися на силовий примус...» [9, с. 200].

Проблема насильства супроводжує всю історію відносин між владою та індивідом. Державна влада потребує легітимізації, складовою якої є виправдання монополії на насильство. Адже легітимне насильство – це складова держави, воно приходить разом із державою. На думку П. Рікера, «... політичне існування людини оберігається й формується насильством, насильством державним, яке має ознаки насильства легітимного... насильство держави – це насильство карного характеру. Держава карає; в кінцевому підсумку, це вона володіє монополією психічного примусу; вона відбирає в індивідів право самим вершити правосуддя; вона зібрала до купи й привласнила все те розпорошене насильство, яке дісталось їй у спадок від первісної боротьби людини з людиною; індивід може звернутися до держави зі скаргою на будь-яке насильство, але держава – це остання інстанція, на яку поскаржитися вже нема кому» [3].

Контроль над насильством, на думку Дугласа Норта, – одне із головних суспільних та політичних завдань влади, яке держави вирішують по-різному. У переважній більшості країн світу є індивіди та інституції, які використовують насильство задля концентрації ресурсів та отримання/збереження влади. Окрім цього, контроль держави над насильством є важливим чинником економічного розвитку.

У перехідному суспільстві виникають ризики не тільки щодо обмеження прав і свобод громадян, а і застосування досить специфічної форми організованого насильства – тероризму з політичною метою. До такої форми насильства можна віднести «...і непрямий державний терор, який здійснює місцева влада стосовно людей та організацій, які складають опозицію, і діяльність незалежних екстремістських груп, які мають заколотницьку направленість, і використання терору етнічними угрупованнями, які ведуть суперництво одне з одним у політичній боротьбі, провокацію терактів для розпалювання ненависті до чужоземців та людей інших віросповідань» [11, с. 8].

Відповідно до підходу Д. Норта все суспільство можна поділити на суспільство відкритого та закритого доступу [12]. У останніх держава контролює насильство за допомогою обмеження загального доступу громадян до економічного та політичного ринку, концентруючи владу в руках невеликого кола представників еліти. Вони отримують ренту від влади і тому їм вигідно утримуватись від насильства, як стосовно одне одного, так і стосовно громадян. Проте кожна з елітних груп володіє достатнім потенціалом, аби використати насильство для захисту своїх вузькогрупових інтересів. Тобто насильство розпорошене між різними групами впливу.

Навпаки, у суспільстві відкритого доступу сформовано інституції («правила гри», спільні для всіх), які підтримують вільний доступ усіх громадян до розподілу економічних благ та політичного капіталу. Організоване насильство зосереджене у державних інститутах – військових та поліцейських структурах, а всім іншим організаціям суворо заборонено застосовувати насильство або погрожувати його застосуванням. Політичні сили отримують підтримку громадян, яка й забезпечує їх легітимний контроль над насильством.

На думку Д. Норта «У багатьох суспільствах потенціал насильства латентний: організації в цілому утримуються від його використання, однак час від часу усвідомлюють, що насильство – корисне

знаряддя для досягнення їх цілей. Ці суспільства живуть у тіні насильства... У природній державі розсіяний контроль над насильством призводить до утворення панівної коаліції, що управляє доступом в економіці і суспільстві... Природна держава здійснює координацію цих індивідів і груп через взаємопов'язаний комплекс рентоутворюючих угод, які обмежують доступ до благ решті суспільства» [12].

У розвитку теорії легітимності наступним важливим кроком стало не просто розуміння відмінностей між легітимністю та легальністю, а й обґрунтування підстав легітимності влади в умовах традиційного панування, харизматичного лідерства та бюрократичного урядування. У перехідному суспільстві через проблематизацію демократичного типу легітимності відбувається посилення традиційної та харизматичної легітимності. Це й не дивно, адже ці типи легітимності апелюють до сакрального у владі. На відміну від посилення на важливість дотримання певних юридичних норм, як основу обґрунтування влади в умовах демократії, легітимність апелює до реального досвіду (або пам'яті про нього) встановлення та дії влади у первісному суспільстві. Саме тоді феномен влади стає складовою релігійної картини світу, з'являються та закріплюються уявлення щодо авторитету влади «Божою милістю». Легітимність традиційного типу (влада монарха, яка походить від Божого благословіння) є первородною відносно інших типів.

На противагу повній та завершеній легітимності влади царів та жерців первісного і традиційного суспільства, у тих країнах, які наважились здійснити модернізацію, формується демократичний тип легітимності. Його елементи можна знайти вже у античних республіках і цей тип легітимності характеризується виборами громадянами влади. Він «недосконалий», адже обранці мають шукати раціональне обґрунтування власної легітимності та постійно підтверджувати її серед громадян. Демократичний тип потребує подвійної легітимності: підтвердження підтримки влади до голосування і після нього, за результатами діяльності обраної влади. Натомість у демократичного політичного режиму є й свої переваги. Демократія має незрівнянно більший потенціал легітимності, її підтримка залежить не від однієї вузької елітної групи, а від більшості населення.

У другій половині XX століття домінує переконання, що основою легітимності є раціональне обґрунтування претензій на владу, а харизматична й традиційна легітимність залишаються у минулому. Зокрема С.М. Ліпсет вважає, що «...легітимність передбачає спроможність (політичної) системи створювати й підтримувати переконання, що наявні політичні інституції оптимальні для даного суспільства» [10, с. 357].

Проте вже наприкінці XX століття політична криза у країнах Центральної та Східної Європи переконливо продемонструвала силу національних рухів та хиткість, здавалось би «вічних» кордонів. Спроможність влади урядувати, тобто віддавати такі накази, які суспільство вважає обов'язковими до виконання, значно послабилась у розділеному суспільстві. «Криза легітимності національних держав, яка пов'язується із невизнанням наявних кордонів з боку певних груп, призвела до розпаду Югославії, СРСР, Чехословаччини...» [10]. На початку XXI століття в умовах розширення ЄС за рахунок колишніх країн радянського табору відбувається нова проблематизація легітимності. Її передумови полягають у необхідності «делегування» легітимності від національних урядів до інститутів управління ЄС, а зміст – у раціональному виборі між підтримкою легітимності урядів національних держав-членів та наданням більшої влади Європейській Раді, Європейському парламенту та Європейській комісії.

Легітимність, заснована на раціональній аргументації, критикується з боку представників постмодерністських теорій, які ставлять під сумнів усі наративи та принципи організації модерного суспільства, ідентифікуючи його як «суспільство контролю» (Ж. Дельоз, М. Фуко). У постмодерному дискурсі декларується повернення до архаїчних форм організації («новий трайбалізм»), відмова від раціональності (передусім логоцентризму), критика ідеологій, а також формування мереж замість ієрархії, розпорошення влади, неможливість обмежити насильство та гноблення вимогами універсальної раціональності. М. Фуко не бачить підстав для протиставлення легітимного права на владу (що ґрунтується на раціональності) і панування та гноблення [13, с. 335].

Сьогодні йдеться також про застосування політичних технологій задля маніпуляцій громадської думкою. Політичні технології довели свою ефективність під час виборчих кампаній на пострадянському просторі. Технократія не використовує насильство як інструмент легітимності, але й до формування авторитетної влади на основі солідарності суспільства з метою досягнення суспільного блага їй ще далеко.

У політичній історії є приклади того, як раціональна аргументація допомагає владі контролювати насильство і може бути основою демократичного типу легітимності. На це звертає увагу Г. Арндт: «В еллінських полісах... було дві різні форми здійснення впливу, одна з яких застосовувалася до громадян полісу і реалізувалася через слово, інша – для рабів та варварів за допомогою насильства [14].

Легітимність влади, її сакралізація або раціоналізація, обумовлена організацією взаємодії між політичною системою та громадянами. У демократичних країнах сформувався специфічний тип організації –

публічна політика. Це «...особливий спосіб організації суспільного життя, присутній у діях і влади, і підвладних, і держави, і громадянського суспільства» [15, с. 7]. В основі публічної політики – раціональна організація взаємодії між владою та громадянами, яка уособлюється бюрократією.

Легітимізація влади у широкому історичному контексті представляється як процес раціоналізації бюрократичної діяльності, десакралізації політики і виборів, звільнення суспільства від ілюзій, і як наслідок руйнації «традиційної» й «харизматичної» легітимності. В основі раціональної легітимності бюрократії лежать такі її характеристики, як спеціалізація, ієрархія, правила, безособовість, призначені посадовці, посадовці з повною зайнятістю, посадовці-кар'єристи, розділення публічного і приватного [15, с. 244]. Із цим типом легітимності пов'язуються і виклики для демократичної політики. Адже влада бюрократів походить не від суспільства, а від їх експертних знань. Політичний лідер «...опиняється у становищі «дилетанта», який протистоїть «експертам», стикаючись із підготовленими посадовцями, що присутні в структурі менеджменту чи адміністрування...» [15, с. 244]. Небезпека для суспільства полягає у тому, що бюрократія використовує раціональну аргументацію та технології для реалізації власних цілей, а не слугуючи суспільному інтересу. На думку представників теорії публічного вибору вирішення цієї проблеми полягає в обмеженні державного регулювання, мінімізації влади бюрократії та водночас посиленні ринкових механізмів. Це не суперечить принципу раціонального обґрунтування легітимності. На думку П. Розанвалона «... часто раціональніше буде обмежити свободу дій влади, щоб уникнути прийняття нею кон'юнктурних рішень, пов'язаних, наприклад, із виборчими планами, які суперечать загальному інтересу на середньострокову перспективу» [8, с. 181].

В Україні, як і в деяких інших перехідних країнах пострадянського типу, демократизація відбувається в умовах збройного конфлікту, спричиненого зовнішньою агресією. Утримання монополії на застосування насильства, а також визначення та суворе дотримання межі насильства з боку держави у такій ситуації є вкрай важливими. З метою подолання делегітимації влади внаслідок краху авторитарної політичної системи, економічної кризи та різкого зниження життєвого рівня громадян необхідно встановити контроль держави над насильством, уникнути «розпорошення» насильства серед різних політичних суб'єктів, і водночас чітко визначити основу легітимного застосування насильства.

Висновки із даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Протиріччя між такими стратегіями легітимації влади, як сакралізація та раціоналізація особливо загострюються у перехідному суспільстві пострадянського типу. Залишаються дискусійними питання щодо можливості/достатності раціонального обґрунтування легітимності влади («розрахунку згоди», за висловом П. Б'юкенена), здатності сакральної влади уникати/обмежувати насильство, зв'язку між типом легітимності та політичним режимом, визначення шляхів забезпечення легітимності влади та обмеження насильства, які сприятимуть здійсненню переходу до демократії.

У суспільстві відкритого доступу сформовано політичну традицію, яка спирається на раціональну аргументацію як основу обґрунтування демократичної легітимності влади. Це суспільство вирішило проблему контролю над насильством за допомогою десакралізації влади та обмеження бюрократичного панування. Перехідне суспільство, які рухається від авторитаризму до демократії, потребує «установчої» (П. Розанвалон) легітимності. Відмова від авторитарного панування у пострадянських країнах зумовлює процес десакралізації влади, у тому числі десакралізації виборів. Це обов'язкова умова формування демократичної легітимності у перехідному суспільстві. Але вона є недостатньою. Друга умова полягає в обмеженні влади бюрократії та впровадженні принципів вільної конкуренції у публічну політику й урядування.

Література:

1. Бистрицький Є. Державотворення: шляхи легітимації [Електронний ресурс] // Українська державність у ХХ столітті / Є. Бистрицький. К.: Політична думка, 1996. 320-348 с. Режим доступу: <http://bystrytsky.org/derzhukr.htm>
2. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика [Електронний ресурс] / Макс Вебер: пер. з нім. О. Погорілий. К: Основи. К., 1998. 534 с. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/weber/wbs07.htm>
3. Рікер П. Держава й насильство [Електронний ресурс] / Поль Рікер // Незалежний культурологічний часопис «І»: Насильство. Влада. Терор. 2002. Число 25. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/riker.htm>
4. Захарова Т. И. Сакральные основания легитимации власти / Т. И. Захарова // Политические проблемы современного общества: Материалы межвуз. науч. конф. студентов, аспирантов, докторантов и преп. по специальности «Политология». Издательский центр «Наука», 2009. Вып. 11. С. 85–90.

5. Михайлов Д. Н. Проблема сакрализации власти и ее интерпретация в социально-философском знании / Д. Н. Михайлов // Вестник Воронежского государственного университета: Серия гуманитарные науки, 2006. № 2, ч. 2. С. 79–86.
6. Янов С. В. Сакрализация как феномен политической деятельности: автореф. дис. на соиск. учен. степ. к. полит. н.: спец. 23.00.02 / Янов С.В.; [Кубан. гос. ун-т]. Краснодар, 2002. 22 с.
7. Сигалов К. Е. Сакрализация власти как имманентная черта российской политико-правовой традиции / К. Е. Сигалов // Правовые традиции. Жидковские чтения: матер. VIII междунар. науч.-практ. конф. М.: Изд-во РУДН, 2013. 235–239 с.
8. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П. Розанвалон, пер. з фр. Євгена Марічева. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 287 с.
9. Соціологія політики: Енцикл. словник / Авт.-упоряд.: В. А. Полторак, О. В. Петрова, А. В. Толстоухов. К.: Вид.-во Європ. ун-ту, 2009. 442 с.
10. Короткий оксфордський політичний словник / [за ред. І. Макліна, А. Макмілана]; пер. з англ. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. 790 с.
11. Мошкова Л. І. Феномен виникнення та проявів тероризму в сучасних умовах : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Л. І. Мошкова; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2001. 24 с.
12. Норт Д. В тени насилия: уроки для обществ с ограниченным доступом к политической и экономической деятельности: докл. к XIII Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 3–5 апр. 2012 г. [Электронный ресурс] / Д. Норт, Дж. Уоллис, С. Уэбб, Б. Вайнгаст; пер. с англ. М. Дондуковского и Е. Леонтьевой; под науч. ред. А. Яковлева и Л. Полищука; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 48 с. Режим доступа: <https://www.hse.ru/data/2012/04/01/1265143365/North.pdf>
13. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 503 с.
14. Амельченко Н. А., Шейко Ю. О. Співідношення влади, примусу та насильства в сучасних теоріях влади / Н. А. Амельченко, Ю. О. Шейко // Наукові записки НаУКМА. Серія Політичні науки. 2009. Т. 95. 3–8 с.
15. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсонс; пер. з англ. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 549 с.